

Ellen Meiksins Wood: Původ kapitalismu.

Praha: Socialistický kruh a Svoboda Servis, 2011, 177 stran, ISBN: 978-80-86320-70-0

Tomáš Profant¹

Kapitalizmus je špecifický systém s pravidlami, ktoré ho odlišujú od ostatných spoločenských systémov. Hľadanie pôvodu týchto pravidiel umožňuje určiť kde a akým spôsobom vznikol. Takýto analytický prístup nielenže prináša lepšie poznanie histórie, ale takisto dodáva silu argumentu, že kapitalizmus nie je prirodzeným stavom ľudstva.

To je aj prvým zámerom politologičky Ellen Meiksins Wood z York University v Toronte: „sponchybnit' naturalizáciu kapitalizmu“ (s. 11). Tento cieľ je doplnený hlavnou otázkou ohľadom jeho pôvodu: „vzhľadom na to, že producenti boli nekapitalistickými spôsobmi vyvlastňovaní privlastňovateľmi po dlhé tisícročia pred príchodom kapitalizmu, a vzhľadom na to, že aj trhy existovali ‚od nepamäti‘ a skoro všade, ako došlo k tomu, že producenti a privlastňovatelia so svojimi vzájomnými vzťahmi začali byť tak závislí na trhu?“ (s. 84).

Ešte predtým ako autorka odpovie na túto otázku však vysvetľuje, prečo sú doterajšie výklady vzniku kapitalizmu problematické. Vychádzajú totiž z tzv. komercializačného modelu. Preň je typické, že tento vznik nevysvetľuje, ale predpokladá zárodočnú prítomnosť kapitalizmu „od úsvitu dejín“ (s. 17). Vnútoraná logika trhu sa podľa tohto modelu nikdy nezmenila: „od začiatku k nej patrili racionálne egoistickí jednotlivci maximalizujúci svoj úžitok predajom tovarov pre zisk“ (s. 16). Komercializačný model sa tak zaoberá identifikovaním prekážok, ktoré stáli v ceste prirodzeného kapitalistického vývoja. K predstaviteľom tohto prístupu patrí napríklad Max Weber nachádzajúci vo formách príbuzenstiev alebo náboženských tradíciách faktory brániace vývoju kapitalizmu, a to už od čias antiky. Autorka však pod komercializačný model zaraďuje aj tzv. demografický model, teóriu svetového systému, teóriu závislosti, historickú sociológiu, ako aj prístup Perryho Andersona vychádzajúci z procesu postupného presúvania komerčnej činnosti s vyvrcholením v Britskom impériu.

Zaujímavý prípad pre Wood predstavuje Karl Polanyi. V mnohom sa s komercializačným modelom rozchádza, keď odmieta domnienky o prirodzenom sklone človeka k obchodovaniu, alebo ukazuje, ako pri vzniku trhu napomáhal štát. Hlavným Polanyiho problémom je spôsob, akým vysvetľuje podmienky, z ktorých vznikla tržná spoločnosť. Kľúčové sú pre neho vynálezy strojov. Priemyselná revolúcia je predchodcom premeny spoločenských vzťahov, a nie jej následkom. Kapitalizmus sa tu teda javí byť dôsledkom technologického pokroku. Okrem technologických zmien Polanyi vidí rozdiel medzi feudalizmom v západnej a východnej Európe v príbuzenských, klanových a kmeňových zväzkoch, teda vo feudálnych putách, ktoré pomohla zničiť (v spolupráci so štátom) vyvíjajúca sa tržná ekonomika. Polanyimu sa teda nepodarilo vnímať kapitalistický trh ako „špecifickú sociálnu formu“ (s. 25). Jeho imperatívy nie sú chápané ako produkt spoločenských vzťahov, ale najmä ako dôsledok technických zdokonalení.

Po komercializačnom modeli sa autorka zaoberá marxistickými debatami, ktoré trpia tým istým problémom. Anderson, Dobb, Sweezy aj Hilton vo svojich prácach reprodujú prvky kritizovaného prístupu. Naopak, Wood vychádza z prác Roberta Brennera a E. P. Thompsona. Kľúčové u Brennera je, že hoci takisto ako Dobb a Hilton vidí triedny boj ako významný prvok pri prechode od feudalizmu ku kapitalizmu, ten tu nie je nejakým oslobodzovacím

---

¹ Ústav mezinárodných vzťahů, v.v.i, Nerudova 3, 118 50 Praha 1. E-mail: profant@iir.cz

mechanizmom. Naopak, je procesom, v rámci ktorého sa páni a roľníci snažili reprodukovať takí akí boli, a tým *nechtiac* uviedli do pohybu kapitalistickú dynamiku (s. 47). To znamená, že v rámci analýzy je treba sa zamerať na špecifické podmienky anglických vlastníckych vzťahov, ktoré spôsobili, že dovtedy existujúci triedny boj napokon viedol k presadeniu trhových imperatívov.

Ako k tomu došlo? V Anglicku, na rozdiel od ostatných feudálnych monarchií, nemala pozemková šľachta takú schopnosť mimoekonomickými prostriedkami zo svojich poddaných získavať prebytky. Medzi ne patrili dane, renty, poplatky, monopolistické privilégia, dômyselné komerčné a finančné praktiky, komerčné siete, obchodné stanice na vzdialených miestach, či vojenská moc (s. 72-74). Museli sa preto orientovať na ekonomické formy dobývania nadhodnoty. Na ich pozemkoch pracovali roľníci podľa zvykového nájmu, ktorý sa ale stále častejšie menil na nájom reagujúci na tržné podmienky (s. 47). To sa prejavilo napríklad v záznamoch zememeračov. Tí začali merať pôdu podľa jej výnosnosti a podľa rozdielu medzi pevným nájomným plateným tradičnými nájomcami a ekonomickým nájomným určeným trhom (s. 87). Nájomcovia sa tak museli začať podriaďovať trhu. Ten viac nebol príležitosťou, ale sa stal donucovacím mechanizmom. Museli produkovať tak, aby obstáli v konkurencii s inými nájomcami a zaistili si tak prístup k obžive, teda k samotnej pôde (s. 48).

Tu sa ukazuje aj autorkin kľúčový definičný prvok pre kapitalizmus. Je ním konkurencia. Tá predpokladá existenciu jedného trhu. Obchod a výmena existovali počas feudalizmu a aj dávno predtým. Ako už bolo zmienené, komercializačný model je nesprávny, pretože vychádza z kvantitatívneho nárastu obchodu, ku ktorému došlo napríklad v Holandsku. Tento rast ale neznamenal prechod na kapitalizmus. Obchodovanie sa totiž nedialo na jednom trhu, na ktorom by si producenti konkurovali, ale išlo o tzv. arbitráž, teda o obchodovanie na geograficky oddelených trhoch využívajúce rozdielne cenové hladiny.

Naopak v Anglicku bola odlišná situácia v tom, že to bola omnoho zjednotenejšia krajina bez feudálnych kniežatstiev. Dôsledkom centralizácie bola sieť vodných a dopravných ciest, ktoré umožnili vznik jedného trhu (s. 85). Centralizácia politickej moci sa prejavila aj v tom, že miestna aristokracia nemala autonómnu politickú moc a bola demilitarizovaná. To znamená, že nebola schopná využívať mimoekonomické formy moci na získavanie prebytku, ale musela sa spoliehať na ekonomickú moc. Konkurencia teda rozohrávala proti sebe nájomcov a nútila ich, aby zvyšovali produktivitu, aby vôbec pôdu dostali do prenájmu. Zvyšovanie produktivity ale v prvom rade zvyšovalo zisk majiteľom pôdy.

Zmena smerom od zvykového k trhovému prenájomu sa však nediala iba sama od seba tým, ako sa postupne upevňovali kapitalistické vzťahy. Napomáhalo jej aj vyvlastňovanie a tzv. ohradzovanie. V tomto ohľade získal na význame vtedajší diskurz, ktorý postupne menil chápanie majetku. Založený bol na princípe *zdokonaľovania*. Tým ako nájomcovia medzi sebou súťažili o prístup k pôde, museli zdokonaľovať farmárske techniky, aby konali podľa imperatívu zvyšovania produktivity a zisku. Etymológia slova „improve“ ukazuje na toto prepojenie, keďže tento pojem vychádza zo starofrancúzskeho *en preuf* – pre profit.

Pred nástupom kapitalizmu existovalo množstvo zvykov, ktoré regulovali zaobchádzanie s pôdou a chránili roľnícke spoločensvá. Od 16. storočia rástol tlak na rušenie týchto zvyklostí, teda na dereguláciu. Majitelia pozemkov požadovali oslobodenie pôdy od akýchkoľvek prekážok. Požadovali, aby vlastníctvo bolo nielen súkromné, ale aj výlučné – aby boli vylúčené akékoľvek iné zvykové práva na využívanie pôdy niekým iným než majiteľom.

Tu prichádza na scénu John Locke a jeho teória vlastníctva. Nielenže Locke prehlasuje súkromné vlastníctvo za Bohom dané, prirodzené právo, ale ľudia vlastnia aj svoju osobu a ich

vlastnictvím je teda aj práca, ktorú vykonávajú svojimi rukami. Takže človeku patrí čokoľvek, s čím zmieša svoju prácu. Ak niekto niečo zdokonalí, zároveň to aj vlastní. Zdokonalenie však neznamená zvýšenie užitočnej, ale výmennej hodnoty. Dôležité nie je, ako sa pôda zlepší, ale aký zisk toto zlepšenie prinesie. Nejde o prácu ľudských bytostí, ale o produktivitu vlastníctva (s. 95). Ak si niekto privlastní pustinu alebo pôdu vlastnenú niekým, kto jej svojou prácou nepridáva dostatočnú hodnotu (napr. pôdu v Amerike v tom čase) a zdokonalí ju, teda zvýši jej produktivitu, ten ľuďstvu niečo dáva, a preto na ňu má nárok.

Zároveň Locke prináša ďalší dôležitý argument, keď za pracovitého viac nepovažuje toho, kto reálne vykonáva prácu, ale jeho pána. Dnes sa bežne vníma ako producent napríklad majiteľ automobilky, hoci skutočnými producentmi sú zamestnanci. Zmenu chápania produkcie z pracujúceho na majiteľa je možné vystopovať až k Lockovi. To znamená, že „[s]pôsob privlastňovania, ktorý sa dá označiť ako ‚produktívny‘, je špecificky kapitalistický. Predpokladá, že sa vlastníctvo používa *aktívne*, nie pre okázalú spotrebu, ale k investovaniu a zväčšovaniu zisku“ (s. 96).

K skutočnému prechodu ku kapitalizmu došlo až keď konkurencia prenikla na trh s potravinami (s. 70). Až vtedy sa ľudia stali plne závislými na trhu pri obstarávaní svojej obživy – pri zaistovaní vlastnej reprodukcie. Súčasťou konkurencie je v kapitalizme predpoklad, že od priamych producentov je vyvlastnená pôda, takže sa stávajú závislými na predaji vlastnej práce za mzdu. Na rozdiel od otrokov sú však slobodní, a preto je ich nadpráca privlastňovaná čisto ekonomickým spôsobom, teda skrz trhový vzťah kúpy a predaja práce (s. 83). Wood preto definuje kapitalizmus ako „systém, v ktorom sa tovary a služby, vrátane najzákladnejších potrieb, produkujú pre obchod a zisk, v ktorom sa ako tovar na trhu predáva dokonca aj pracovná sila a v ktorom sú všetci ekonomickí aktéri závislí na trhu“ (s. 7).

Súčasťou kapitalistických zákonov pohybu sú trhové imperatívy – konkurencia a maximalizácia zisku, nátlak na reinvestovanie prebytkov a systematická a neutíchajúca nutnosť zvyšovať produktivitu a rozvíjať produkčné sily (s. 34). Na trhu sú tak závislí ako zamestnanci, tak majitelia, aby sa ako takí mohli reprodukovať. Majitelia kapitálu rovnako podliehajú imperatívu zvyšovania produktivity, aby sa udržali na trhu, ako mu podliehajú nemajetní nájomcovia pôdy a ich zamestnanci.

Premenu sociálnych vzťahov z feudálnych na kapitalistické umožnil vznik masového proletariátu, ale tu je dôležité si uvedomiť, že konkurenčné tlaky na jeho existenciu nezáviseli. Najprv došlo k sprostredkovaniu vzťahu medzi nájomcami a majiteľmi pôdy skrz trh a až postupne sa rozširovala masa námezdných roľníkov a robotníkov. „Závislosť na trhu bola príčinou, a nie dôsledkom masovej proletarizácie“ (s. 110).

Ustanovenie kapitalistických vzťahov malo za následok rapídne zvýšenie produktivity anglického poľnohospodárstva, ktoré zas umožnilo vznik masy nemajetných kupujúcich si obživu za mzdu. Mohli tak pracovať nielen v poľnohospodárstve, ale aj vo vznikajúcom priemysle. V protiklade k Polanyimu teda, najprv sa zmenili spoločenské vzťahy a až potom došlo k priemyselnej revolúcii a toto platí ako chronologicky, tak aj kauzálne (s. 120). A naopak samozrejme platí, že priemysel mohol vzniknúť iba ako reakcia na trhový dopyt od konzumentov a konzumentiek nútených nakupovať najzákladnejšie veci potrebné pre ich život. Nešlo teda o tovar luxusnej spotreby, ale o základné nástroje.

Wood objasňuje aj rolu buržoázných revolúcií – francúzskej v roku 1789 a anglickej Slávnej revolúcie v 1688, pri prechode na kapitalistický systém. „Hoci bola buržoázna revolúcia mnohokrát prehlásená za rozhodujúci moment prechodu ku kapitalizmu, neexistuje žiadna jej

konceptia, v ktorej by revolúcia vysvetlila objavenie sa kapitalizmu alebo kapitalistov“ (s. 101). Všetky totiž predpokladajú existenciu značne rozvinutých kapitalistických formácií, ktoré samé vytvárali revolučné tlaky, takže sú ich dôsledkom, a nie príčinou.

Počas revolúcií teda nedochádzalo k bojom medzi jasne vyznačenými skupinami kapitalistov a feudálov, ale jednoducho medzi navzájom znepriatelenými skupinami usilujúcimi o zlepšenie svojej konkrétnej pozície v danej dobe a na danom mieste. Takže v Anglicku došlo k boju medzi vládnuou (nekapitalistickou) triedou a ľudovými skupinami, ktoré sa niekedy spájali s kapitalistickými pozemkovými pánmi a niekedy vystupovali proti nim. Vo Francúzsku síce medzi sebou bojovala buržoázia s aristokraciou, avšak v ich boji nešlo o presadenie kapitalistických princípov, ale naopak o prístup k mimoekonomickým formám vykorisťovania – daní a pozícií v štátnej správe. A tak kým anglická revolúcia tým, že napokon podporila „zdokonaľovanie“ na úkor zvykových nájomných práv a záujmov väčších pozemkových vlastníkov, posunula kapitalizmus vpred, francúzska naopak upevnila predkapitalistické formy spoločenských vzťahov.

Autorka sa venuje aj proti-kapitalistickým bojom v danej dobe. Dali by sa rozdeliť na materiálne a diskurzívne. Od 16. do 18. storočia dochádzalo k sporom o definíciu vlastníctva. Locke a ďalší presadzovali novú kapitalistickú definíciu výlučného súkromného vlastníctva, zatiaľ čo nemajetní sa snažili udržať svoje zvykové a komunitné práva ako súčasť toho, čo sa v tej dobe rozumelo pod pojmom vlastníctvo (s. 98).

Protesty smerovali najmä proti samotným trhom. V 18. storočí po Slávnej revolúcii existovalo krátke obdobie, počas ktorého vznikla slobodná pracovná sila nepodliehajúca mimoekonomickým formám vykorisťovania a ani novému továrenskému systému. Títo ľudia teda mali kontrolu nad svojimi vzťahmi a spôsobmi práce, avšak nemali kontrolu nad trhom a cenami svojich produktov. „Ľudia, často ženy, sa stavali nielen proti nespravodlivým cenám, ale aj proti neoprávneným a nemorálnym trhovým praktikám, ktorých účelom bolo zvyšovanie zisku, čo sa dnes z pohľadu trhovej spoločnosti a kapitalistickej racionality zdá byť úplne normálne, avšak čo vtedy bolo v rozpore s niektorými vžitými očakávaniami vyplývajúcimi z práva na prístup k prostriedkom obživy“ (s. 60). Išlo aj o protesty proti zmene z trhu ako známej a transparentnej inštitúcie na neviditeľnú ruku, pre ktorú neplatili žiadne zvyklosti typické pre trhoviská danej doby.

Napriek týmto protestom sa kapitalizmus napokon presadil. Ale, a v tom je prínosná recenzia od Christophera McAuleyho (2001) vychádzajúca z argumentácie Jamesa Blauta (1993), nestalo sa tak okamžite. Podľa neho empirické fakty v prípade vzniku kapitalizmu naznačujú „pomalú tranzíciu s mnohými komplexnými a kontradiktórnymi udalosťami vrátane regresie ku klasickému feudalizmu“ (ibid.). Kľúčovým prvkom pre McAuleyho (a Blauta) a aj pre ďalšieho recenzenta Petera Druckera (2001) je imperializmus, ktorý k presadeniu sa kapitalizmu výrazne dopomohol. Drucker dokonca pochybuje, či logika nových spoločenských vzťahov a trhové imperatívy, ktoré splodila, boli dostatočné na to, aby kapitalizmus zvíťazil a poukazuje na vyššiu produktivitu iných spoločenských systémov, napríklad v Indii alebo v Číne v tom čase, ktoré napokon podľahli kvôli vlastným domácim problémom. Wood (2002) reaguje tvrdením, že súčasný výskum dokazuje, že najdynamickejším sektorom v Anglicku bolo práve kapitalistické poľnohospodárstvo a zdôrazňuje význam trhových imperatívov pre podobu, akú imperializmus neskôr nadobudol.

Recenzovaná publikácia je nepochybne prínosom do debaty o pôvode kapitalizmu svojou analytickou precíznosťou. Hoci s jej ekonomickým determinizmom prejavujúcim sa najmä v

dvoch závěrečných kapitolách idúcich ďaleko za vznik kapitalizmu (až do postmoderny) by obzvlášť niektorí postmarxisti a postmarxistky polemizovali, je to práve snaha o čo najpresnejšie definovanie kapitalizmu, ktorá umožňuje určiť jeho pôvod.

Tým, že sa kapitalizmus redukuje na čisto ekonomické vzťahy medzi majiteľmi pôdy a námezdnými pracujúcimi, dáva priestor pre ďalšie analytické kategórie. Pre autorkine vysvetlenia plne postačovala kategória mimoekonomických foriem vykorisťovania, avšak práve na nej môžu postmarxistickí analytici a analytičky vystavať svoju kritiku ekonomického determinizmu. Nielenže je možné zapojiť do širšieho, ekonómii presahujúceho, prístupu kategórie ako pohlavie, či príbuzenské vzťahy, ale aj v samotnej ekonomike zjavne koexistujú vedľa seba ekonomické a mimoekonomické formy vykorisťovania – tak ako to tvrdí J.K. Gibson-Graham v knihe *The End of Capitalism* (1996).

To znamená, že hoci kniha je marxistickým príspevkom, ktorý sa vymedzuje voči nemarxistickým, ale aj voči iným marxistickým prúdom, je to práve jasnosť a jednoznačnosť argumentácie, ktorá recenzovanú publikáciu odlišuje od iných diel. Jednoduchá definícia kapitalizmu prispieva k otvoreniu poľa analýzy ďalším výskumom. Tie môžu vychádzať z autorkinho pohľadu. Avšak iná definícia kapitalizmu by pochopiteľne viedla k nájdeniu iného pôvodu a samozrejme vedie aj k iným analýzám súčasných foriem tohto systému. Ak teda brilantná kniha Ellen Meiksins Wood niekde môže naraziť, je to práve u čitateľov a čitateľiek, ktorí kapitalizmus vnímajú a definujú inak ako ona. Výhodou je, že tento rozpor si vďaka jednoznačnosti textu veľmi rýchlo uvedomia.

A tak hoci publikáciu privítajú zrejme práve prívrženci a prívrženkyne marxizmu, ktorí sa s myšlienkovým základom autorky ľahko stotožnia, jeho odporcovia a odporkyne by boli pri čítaní minimálne prinútení sa znova zamyslieť nad svojimi východiskami a tým, aké štúdium histórie tieto východiská umožňujú.

Bibliografia

- Blaut, James (1993): *The Colonizer's Model of the World. Geographical Diffusionism and Eurocentric History*. New York and London: Guilford Press.
- Drucker, Peter (2001): Dialogue: Why Did Capitalism Win? *Against the Current*, No. 95, 2001, (<http://www.solidarity-us.org/site/node/1020>).
- Gibson-Graham, J.K. (1996): *The End of Capitalism (as we knew it). A Feminist Critique of Political Economy*. Malden: Blackwell.
- McAuley, Christopher (2001): A Comment on Capitalist Origins. *Against the Current*, No. 94, 2001, (<http://www.solidarity-us.org/site/node/1007>).
- Wood, Ellen Meiksins (2002): A Response to Critics on Capitalist Origin. *Against the Current*, No. 97, 2002, (<http://www.solidarity-us.org/site/node/1291>).